

İngilis toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlər

Ülviyyə Hacıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU, Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi
Email: ulviyehaciyeva13@mail.ru

Xülasə

Onomasiologiya nəzəri dilçiliyin xüsusi adlarını öyrənən şöbələrindən biridir. Onomasiologiya termininin əsası əsasən 19-cu əsrdə qoyulmuş, lakin bu termin öz adını 1902-ci ildə almışdır. Buna səbəb isə avstriyalı dilçi Adolf Zaunerin Roman dillərində bədən üzvləri haqqında yazmış olduğu terminoloji əsər olmuşdur. Məhz bundan sonra onomasiologiya elmi yaranmağa başlamış və heç təsadüfi deyil ki, onomasiologiya ilə bağlı əsərlər əsasən Roman dilçiləri tərəfindən yazılmışdır. Daha ilkin tədqiqatlar əsasən etimologi araşdırmalar üzərində qurulmuşdur.

Onomastikanın tədqiqat obyektı lüğət tərkibinin geniş bir layını təşkil edən xüsusi adlardır. Bu məqalədə isə İngilis dilində toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlərin rolundan bəhs edilir. Toponim yaradan əsas elementlərin şəkildə, ön şəkilçi və prefikslər, sözlükləri və zərflərin olduğu tədqiq edilir. Toponim yaradan əsas elementlər məqalədə toplanmışdır. Burada adı keçən hər bir toponim demək olar ki, ingilisdilli cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən tanınır. Toponimik təsnifatla bağlı müxtəlif dilçi alimlərin fikirləri də məqalədə öz əksini tapmış və ədəbiyyat siyahısında qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: *toponim, morfoloji, morfem, ləksəm, semantik, struktur, metod, coğrafi termin*

Summary

Ulviyyə Hacıyeva

Different elements in the formation of english toponyms

Onomasiology is one of the main branches of theoretical linguistics learning private names. Onomasiology was initiated in the late 19 th century, but it did not receive its name until 1902, when the Austrian linguist Adolf Zauner published his study on the body part terminology in Romance languages. And it was in Romance linguistics that the most important onomasiological works were written. Early linguists were basically interested in the etymology.

The main field of investigation of onomastics is private names which in its turn takes one of the largest parts of the vocabulary of any language. The article was devoted to the formation of English toponyms with the help of different elements. Here the main components are affixes, both suffixes and prefixes, prepositions and adverb. The most popular toponym making elements were included in the article. All the names of places of The United Kingdom are very familiar to the English speaking community. Classifications given by different authors are also very important. The list of used literature was given at the end of article.

Key words: *toponym, morphological, morpheme, lexeme, semantical, structure, method, geographical term*

Ульвия Гаджиева

Различные элементы в формировании английских топонимов

Резюме

Ономастиология-это направление теоретической лингвистики, которое занимается изучением собственных имен. Основа термина «ономастиология» была заложена в 19 веке, однако свое название он приобрёл в 1902 году, когда австрийский лингвист Адольф Заунер опубликовал свою работу о терминологии частей тела на романских языках. Именно после этого начала формироваться наука ономастиология и не удивительно, что большинство работ связанных с ономастиологией, были написаны романскими лингвистами. Ранние лингвисты в основном интересовались этимологией.

Объектом исследования ономастики являются собственные имена, составляющие большую часть словаря. Статья посвящается формированию английских топонимов с помощью различных элементов. Основными компонентами являются суффиксы, приставки, предлоги и наречия. Самые известные элементы, образующие топонимы, включены в статью. Все названия мест в Великобритании знакомы англоговорящему обществу. Классификации, данные различными авторами, также очень важны. Список использованной литературы предоставлен в конце статьи.

Ключевые слова: *топоним, морфологический, морфема, лексем, семантика, структура, метод, географический термин*

Annotasiya

Dilçiliyin geniş maraq doğurduğu sahələrdən biri olan Onomastika öz yeniliyini, aktuallığını qoruması baxımından, dilçiliyin digər sahələrindən fərqlənir. Buna səbəb isə əsasən mütəmadi olaraq xüsusi adların, yer adlarının

yeniləşməsidir. Lakin, “İngilis toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlər” adlı məqalə bu baxımdan nisbətən geri qalır.

Bildiyimiz kimi, ingilis xalqı tarixən öz ənənələrinə, adətlərinə önəm verən və demək olar ki, öz mühafizəkarlıqları ilə seçilən bir xalq olmuşdur. İngilis xalqına xas olan bu xüsusiyyət isə əsasən ingiltərəyə xas toponimlərin yaranmasında özünü göstərmiş, və əsrlərlə öncə yaranmalarına baxmayaraq, o toponimlər hələ də öz işləklilərini qorumaqdadırlar.

Bu məqalədə əsas diqqət ingilis toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlərin roluna və funksiyasına yönəlmişdir. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdurki, bu prosesdə əsas iş suffikslərin, prefikslərin, sözlülərinin, zərflərin üzərinə düşür.

Giriş

Toponimik tədqiqatın ən vacib məsələlərindən biri təsnifatdır. Müxtəlif ölkələrdə toponimiyanın müxtəlif təsnifatları təklif edilmişdir. Bu müxtəlifliyin səbədi aydındır, çünki coğrafi adlar mənşəyinə görə müxtəlifdir. Digər tərəfdən toponimika üç elm sahəsi ilə əlaqədardır. Bununla belə təsnifatda hələlik vahid bir nəticəyə gəlinməmişdir.

A.Superanskayaya görə toponimlər aşağıdakı formalarda təsnif oluna bilər:

Adların adlandırılan obyektlərlə əlaqəsi; təbii yaranmış və süni yaradılmış adlar; makro və mikro adlar; adların strukturu; adların xronoloji təsnifi; adların etimoloji təsnifi ilə əlaqədar olaraq onların ilkin və alınma adlara bölünməsi; adların onlarda əks olunmuş anlayışlara görə təsnifi; üslubi və estetik təsnifat [1, 9].

V.A.Juçkeviç bu məsələdən bəhs edərkən yazır ki, toponimlər bir neçə cür təsnif oluna bilər. Müəllifin fikrincə toponimlərin linqvistik baxımdan tədqiqi üçün onları ən əvvəl dil mənsubiyyətinə görə təsnif etmək lazımdır. Bundan çıxış edərək o, morfoloji cəhətdən toponimləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb adlara bölməyi tövsiyyə edir. Toponimlərin etimoloji prinsipə görə təsnifində isə adlar aydın və naməlum adlara bölünməlidir [2,86-88].

Toponimlərin təsnifatı məsələsi ilə E.M.Çernyakovskaya da məşğul olmuşdur. Müəllif bir sıra xarici və rus tədqiqatçıların toponimik təsnifatını təhlil edərək, belə nəticəyə gəlir ki, indiyə qədərki toponimik tədqiqatlarda əsas etibarilə aşağıdakı prinsiplər qabarıq şəkildə özünü göstərir: 1) leksik-semantik; 2) morfoloji-sözdüzəldən; 3) binar-qoşaplanlı (leksik-semantik və morfoloji) [3, 65].

Azərbaycan dilçilərindən isə görkəmli dilçi alim Afad Qurbanov daha çox onomastika ilə bağlı tədqiqatlar aparmış və bu tədqiqatlar zamanı toponimlərə də geniş yer vermişdir. Onun fikrincə xüsusi yer adları bildirən sözləri üç qrupa bölmək olar: 1) ən qədim toponimlər; 2) qədim toponimlər; 3) yeni toponimlər [4, 36]

Müasir ingilis toponimikası adların çoxəsrlik inkişafının nəticəsidir. Toponimlərin bir sistem kimi öyrənilməsində iki metoddan – sinxronik və diaxronik metoddan istifadə olunur. Toponimlərin müasir tərkibi sinxronik faktor kimi, onların formalaşması prosesi isə diaxronik faktor kimi göstərilir.

İngilis toponimiyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, toponimi təşkil edən komponentlərin nadir hallarda müasir ingilis dilində uyğunluğu olur. Bəs bu nə ilə izah olunur? Bu suala diaxroniya cavab verir. Diaxroniya adların morfoloji strukturunun dəyişməsinə təsir göstərən faktorları aydınlaşdırır: sözün əvvəlində, ortasında və sonunda səs düşümü, yaxın məxrəcli səslərin əvəz olunması və s. Bu istiqamətdə ən xarakterik faktorlardan biri toponimlərin morfoloji sadələşməsidir ki, bu zaman əvvəllər bir neçə morfemdən ibarət olmuş toponimlər bir tam kimi başa düşülür.

İngilis toponimiyasının ən geniş yayılmış strukturu monoleksem strukturdur. Bu struktur iki hissədən ibarət olur və bu hissələr digər toponimlərdə təkrar olunaraq toponimik sıranı əmələ gətirir: *Adlington* – *Burmington* – *Butterton* – *Blenchwarton* – *Hauton* – *Marlston* sırası **-ton** son komponentinin ümumiliyi ilə; *Ashfield* – *Ashford* – *Ashlay* – *Ashmore* – *Ashover* – *Ashhow* sırası isə **ash-** başlanğıc komponentinin ümumiliyi ilə yaranır.

Adların semantik tədqiqatının əsasını onu təşkil edən elementlərin mənasının aydınlaşdırılması təşkil edir. Məhz elementlərin semantikasi semantik analizin əsas bazasını təşkil edir.

Semantik cəhətdən müəyyən obyektə yönəlmiş olan son komponentlər, ön komponentlərə nisbətən daha sabit və dəyişməzdir, funksiyası isə əlavə informasiya verməkdir. Böyük əksəriyyət toponimlərdə ancaq bir komponent ayrılır ki, bu da çox vaxt son əsas hissə olur: müasir **beck, shaw, thwaite** komponentləri: *Birbeck, Ushaw, Esthwaite*. Son komponentləri ayırıqdan sonra qalan hissələr (*bir, u, es*) məhsuldar hesab edilmir, beləki, hər ingilis sözü ilə əlaqələndirilə bilməz.

Toponimlərin morfoloji təsnifi son elementin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Nadir hallarda müasir sözlərlə bilavasitə əlaqədə olan son elementlərə rast gəlmək olar - *Ashfield*.

Əksinə, əksər hallarda toponimlər elə son elementlərlə xarakterizə olunur ki, müasir leksikada qarşılığı olmayan, onlarla müəyyən bir leksik əlamətlə birləşib coğrafi termin əmələ gətirir: **-ham** (qədim ingilis *hām* – kənd, ferma, malikanə); **-ton** (qədim ingilis *tūn* – çəpərlənmiş yer, ferma, malikanə, kənd, şəhər).

Bu elementlər, bu toponimik şəkilçilər bir sıra toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Bu şəkilçilər vasitəsilə yaranan adlar (*Fenton, Fordham*) bütün ingilisdilli əhali tərəfindən oykonimlər kimi qəbul olunur [5,39].

İngilis dili toponimləri morfoloji təsnif üzrə üç yerə bölünür:

Sadə yer adları – *Deal*; Mürəkkəb yer adları – *Elmwood*; Düzəltmə yer adları – *Little Houghton*.

Sadə toponimlər bir elementdən ibarət olur. Bunlar ya tam sadələşmə nəticəsində meydana gəlir (**Tring** – qədim ingilis *trēo+hangra*; **Iden** – qədim ingilis *īg+denn*) ya da bir əsaslı adların başlanğıc dəyişmələri nəticəsində (*Ore, Hoe*). Bu qrupa hətta bir kökdən ibarət, müasir sözlərlə bilavasitə əlaqədə olan adlar daxildir: *Bath, Cliff*.

Mürəkkəb toponimlərdə iki morfem birləşib sözün əsasını əmələ gətirir. Məsələn: *Beambridge, Ninebank*.

Üçüncü qrup isə düzəltmə toponimlərdir: *Thorp in the Hill, Appleby Magna*.

Toponimlərin morfoloji yolla yaranmasının öz xüsusiyyətləri vardır. İngilis toponimikasının bir xüsusiyyəti də odur ki, eyni bir vahid müxtəlif strukturlu toponimlərin son elementi kimi çıxış edir. Yəni adların müxtəlif qrupları, mürəkkəb, düzəltmə, bir əsas element - son elementin məna xüsusiyyəti ətrafında birləşir.

Oykonimlərin son elementləri onların semantik cəhəti ilə əlaqədar iki əsas qrupa bölünür:

1. İnsanın həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olan, yəni yaşayış yerini bildirənlər (ev, kənd, yaşayış məntəqəsi, dəyirman, körpü):

borough – şəhər, yaşayış yeri – *Woodborough, Flookborough*; **cot** – koma, daxma – *Ascot*; **den** – sığınacaq - *Lullenden, Pettenden*; **house** – ev – *Woodhouse, Summerhouse*; **mill** – dəyirman – *Cutmill, Drockmill*; **path** – yol, cığır – *Dupath, Bagpath*.

2. Təbii obyektə aid terminlər (meşə, nohur və s.): **bank** – sahil – *Horrowbank, Firbank, Ninebanks*; **brook** – kiçik çay – *Ledgebrook, Withbrook*; **dale** – tarla, yer – *Holmdale, Brogdale*; **fen** – bataqlıq – *Swinfen*; **land** – torpaq, torpaq sahəsi, yaşayış yeri – *Lowlands, Highlands*; **stone** – daş – *Holstone, Bellstone* [6; 7].

Son elementlərin ən qədimləri şərq və cənubda yayılmışdır: **-ford** şəkilçisi bütün ölkədə yayılmışdır; **-dale** elementi ölkənin şimalında daha geniş işlənir; **-combe** isə cənub və cənub-qərbdə, **-cot** şəklçisi isə əsasən qərbdə yayılıb.

Toponimlərin əsas söz düzəltmə qruplarının semantik xarakteristikası bir çox leksemlərin təkrarlanmasını ifadə edir. Sadə coğrafi terminlər düzəltmə, mürəkkəb və şərti-üzvlənən toponimləri əmələ gətirir. Belə ki, **thorp** həm sadə, həm düzəltmə, həm də şərti üzvlənən toponimləri əmələ gətirir: **thorp**: *Thorp, Thorpe Basset, Scotterthorp*; **marsh**: *Marsh, Denge Marsh, Lamarsh*; **shaw**: *Shaw, Ellishaw*; **fleet**: *Fleet, Adling-fleet*; **beck**: *Pinckbeck, Roebeck*.

Eləcə də **ditch, burn, grove, hott, hurst, mere** və başqa elementlər də bu qəbildəndir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarıdakı vahidlər geniş

söz yaradıcılığında istifadə olunur və bu da ingilis toponimikasının bir layını təşkil edir.

Toponimik şəkilçilər arasında müasir şəkilçilər olan **-ham** və **-ton** toponimlərin formalaşmasının müxtəlif dövrlərinə aiddir.

-ham şəkilçisinin qədimliyi onun uzlaşması ilə əlaqədar bir sıra faktorlarla sübut edilir: **-ing** şəkilçisi (ən qədim toponimik şəkilçilərdən biridir) ilə əlaqələnməsi (*Birmingham*) normand işğalından sonra yayılmış qədim fransız mənşəli xüsusi adlarla əlaqənin olmaması; qədim element olan **burna** (mənbə) sözü ilə birləşməsi (*Burnham*) və s. **-ham** şəkilçisi əsasən erkən anqlosaksların məskunlaşdığı cənub şərq ölkələrində, müasir Kent, Surrey, Susseks, Esseks, Suffolk Norfolk qraflıqlarında geniş yayılmışdır.

Birinci qrupa daxil olan digər şəkilçilərdən biri **-chester** (qədim ingilis **ceaster** – istehkam, şəhər) bütün ölkədə geniş yayılmışdır. Deynloda Skandinaviya təsiri nəticəsində **caster** variantı da meydana gəlmişdir: *Lancaster, Doncaster*.

Roma istehkamları yerində salınan müasir şəhər adlarının birinci elementi kelt mənşəli kök olur. Məsələn: *Gloucester, Worcester, Dorchester*.

İkinci qrupda ən geniş yayılmış element qədim ingilis dilində **lēah** (cığır) elementidir. Bu elementin müasir formaları çox müxtəlifdir. Ən çox rast gəlinən **ley** (*Helmsley, Ridley*) şəkilçisidir. Bundan başqa **-leigh** (*Thurleigh*), **-laugh** (*Healaugh*), **-lam** (*Achlam*), **-ney** (*Olney*), **-le** (*Scarle*), **-la** (*Stella*), **-ell** (*Chell*) variantlarına da rast gəlinir.

Bu şəkilçi vasitəsilə yaranan oykonimlər bütün ölkədə, əsasən də keçmişdə geniş meşə massivlərinin olduğu yerlərdə geniş yayılmışdır - Tempşirdə, Susseksdə (*Eastleigh, Kingsley, Dadley*).

Göründüyü kimi müasir oykonimik şəkilçilər və əsaslar kimi relyef və landşaftlar bildirən coğrafi adlarda təzahür olunur ki, belə halda məskun yerə bilavasitə aid olan terminlər az rol oynayır. Eyni bir qədim formadan bir neçə müasir şəkilçi yaranır: **Halh – al – ale – all – halgh – hall** və s.

Düzəltmə, polileksem toponimlər sayına görə az olsa da öz forma rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu tip ingilis toponimlərinin təkrar adlandırma xüsusiyyəti vardır ki, bu toponimlər əvvəl mövcud olan toponimlərə fərqləndirici əlamətlərin əlavəsi yolu ilə yaranır: *Long Riston, Dry Landford* bu halda əsasən əksliklər meydana çıxır: *Little – Great, East-West, North – South, Lower – Upper, Inferior – Superior* və s.

Ən az yayılan təsviri polileksem toponimlərdir ki, bunlar atributiv sintaqm kimi coğrafi termin əsasında yaranır: *New Forest, Crooked Oak*.

Düzəltmə toponimlərin yaranmasında əsas rolu sözləri və zərflər oynayır. Onların funksiyası coğrafi terminlərin adlandırılmasına müdaxilə yolu ilə obyektin yerini müəyyən etməkdir. Ən geniş yayılmış **under** sözlüdür ki, bu da çox vaxt obyektin təpə ətəyindəki vəziyyətini ifadə edir: *Ashton under*

Hill, Thorp under Stone. Sözlərinin iştirakı müxtəlif morfoloji strukturların adlarında müşahidə edilir: **Underriver, Underskiddaw.**

İngilis toponimlərində müasir dövr sözlərini heç də həmişə ayırmaq olmur. Məsələn, ingilis toponimlərinin yaranmasında fəal iştirak etmiş **at** sözlərini çox nadir hallarda ayırılır. **River** toponiminin tərkibində əvvəllər **at** sözlərini olmuşdur. Müasir **Atwick, Atworth** toponimlərində isə birinci komponent sözlərini deyil, xüsusi adların tərkibi şəklində qalır.

Under sözlərindən əlavə **in** (*Norton in the Moors*), **by** (*Thorp by Water*), **on** (*Bourton on the Water*), **upon** (*Stanford upon Soar*), **next** (*Stoke next Guilford*).

Zərflərlə yaranan adlar başqa struktura malik olur. **Without** zərfləri şəhərdən kənarında obyektin vəziyyətini ifadə edir: **Newton Without, Farrington Without.**

Düzəltmə toponimlər təkcə təyinlərin əksliyi ilə formalaşmır. Eyni zamanda müxtəlif planda differensiya nəticəsində də formalaşır. Bu yolla əlaqəli toponimik sıra əmələ gəlir: **Dry Sandford, Sandford on Thames, Sandford St. Martin, Sandford Oscar.**

Bu siyahını daha da uzatmaq olar. Amma zənnimicə ingilis dilinin toponimlərinin yaranması tarixinə bir baxış adlı bu mövzu hər zaman aktualdır, müasir Britaniyada saysız-hesabsız yeni toponimlərin yaranmasına baxmayaraq, onlar daima öz işləklərini qoruyacaqlar.

Mövzunun aktuallığı

Dünyaya inteqrasiyanın günü-gündən artdığı müasir Azərbaycan Respublikasında xaricə təhsil alan tələblərin sayı da artmaqdadır. Dünya dilləri arasında aparıcı yerlərdən birini tutan ingilis dili isə bu cəhətdən daha da maraqlıdır. Bu dili öyrənməyi seçən gənclər xaricdə təhsilə üstünlük verirlər. Bu dövlətlərdən biri də İngiltərə o cümlədən Böyük Britaniya tərkibində digər dövlətlərdir. Bu baxımdan burada tədqiqat zamanı sadalanan adlar, onların yaranma tarixi, keçdiyi yol, assimilyasiyaya uğurları və s. proseslər mövzunun aktuallığını əks etdirir.

Tədqiqatın metodları

Mövzu tədqiq olunarkən əsasən tarixi, təhlil və sintez (affiksleşmə və suffiksleşmə) metodlarına üstünlük verilmiş, bunu üçün isə qrammatik təsvir metodundan da istifadə olunmuşdur.

Nəticə

Tarixinin 19-cu əsrə dayandığı “Onomastika” elmi dilçiliyin bir sahəsi olmasına baxmayaraq, onun tədqiqat sahəsinin digər elmləri, xüsusilə tarix və coğrafiya elmlərinə inteqrasiya etməsi onun necə maraqlı bir sahə olduğunun göstəricisidir. Onomastik vahidlərlə zəngin olan saysız-hesabsız ədəbiyyat

dilçiliyin bu sahəsinə necə böyük maraq olduğunu göstərir. Son dövrlər nəşr olunan elmi əsərlər bu elmin inkişafına xidmət edəcək və gələcəkdə yeni-yeni tədqiqat mövzularının, dissertasiyaların yaranmasına şərait yaradacaq. Bu baxımdan tədqiq etmiş olduğumuz “İngilis toponimlərinin yaranmasında müxtəlif elementlər” adlı məqalə də buna öz töhvəsini verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного, Москва , 1973, 376 с.
2. Жучкевич В.А. Общая топонимика, Минск, 1979, 426 с.
3. Черняковская Е. М. История подготовки топонимического исследования, Москва, 1989, 238 с.
4. Qurbanov A. Onomastika, Bakı, API, 1986, 116 s.
5. Беленькая В. Д. Очерки англоязычной топонимики, Москва, 1977, 196 с.
6. <https://books.google.az/books>
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
8. <http://www.localhistories.org/names.html>
9. McDonald F., Cresswell J. The Guinness Book Of British Place Names. Guinness Publishing, 1993
10. Crystal D. The English Language. England, 2000, 288 p.
11. Zhuk V.A. Linguistic Analysis of Great Britain's Toponyms. Запросы з ономастики, Выпуск 18, Украина, 2015
12. Elian C. Onomastics and abd Big Data Mining. England, Penguin Books, 2000, 190 p.
13. <https://ru.wiktionary.org/wiki/magnus/parvus>
14. <https://en.oxforddictionaries.com>
15. Poulton Smith A. Oxfordshire Place Names. Chalfordç Stroudç Amberley Publishing, 2009
16. Room A. Hutchinson Pocket Dictionary of First Names. UK: Broadline, 2016, 340 p.
17. <http://www.merriem-webster.com>
18. <http://educalingo.com>